

Geopolitieke codes en collectieve representaties

Gertjan Dijkink

Gertjan Dijkink is als politiek geograaf verbonden aan de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Laatste (boek)publicatie: *National identity and geopolitical visions*, Routledge, London (1996). Adres: Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ, Amsterdam. Telefoon 020 525 4070. E-mail: g.j.w.dijkink@frw.uva.nl

Samenvatting

Het buitenlandse beleid van landen dat ten diepste terugrijpt op een 'geopolitieke code', is in meerdere of mindere mate geworteld in collectieve (geopolitieke) representaties. Dit zijn visies op de wereld die berusten op gedeelde ervaringen en gemeenschappelijke communicatiesystemen in een land. Soms zijn de configuraties die hieraan ten grondslag liggen zo sterk dat ze pragmatische bijstellingen van het buitenlandse beleid tegenhouden, soms leiden ze echter ook tot een tamelijk geruisloze aanpassing van een collectieve representatie (zoals in Finland na de Tweede Wereldoorlog). De Nederlandse collectieve ervaring heeft geleid tot een representatie van het wereldgebeuren die misschien in veel opzichten vooruitstrevend is, maar die ook een blinde vlek vertoont voortypisch geopolitieke overwegingen bij andere actoren in de internationale politiek. Het artikel besluit met een pleidooi voor een studie van de geopolitieke representaties binnen Europa niet alleen om diplomatieke misverstanden te voorkomen, maar ook om het veiligheidsdenken over een verenigd Europa te verrijken.

1. Plaatsbepaalde oordelen over de wereld

De term 'geopolitical code' is geïntroduceerd door John Gaddis in een studie over de veranderingen in het buitenlandse beleid van de Verenigde Staten sinds de Tweede Wereldoorlog (Gaddis 1982)¹. Geopolitieke codes zijn '...assumptions about [American] interests in the world, potential threats to them, and feasible responses'. Een kaart waarop landen ingekleurd zijn volgens hun veronderstelde vijandige of vriendelijke gezindheid ten aanzien van het land van de waarnemer, is misschien een wat simpele definitie van het begrip, maar als eerste introductie niet zo gek. Gedurende enkele decennia vormde de Koude Oorlog het stramien waarop de Amerikaanse geopolitieke

ke codes waren gebaseerd. Codes, in meervoud, want op details werd deze kaart nogal eens bijgesteld. Soms waren het zelfs meer dan details. De Nixon-Kissinger toenadering tot China in 1971 was een bijstelling die door sommige bondgenoten (zoals Australië) maar met moeite werd geslikt.

Hoezeer de dominante Amerikaanse geopolitieke codes van de Koude Oorlog de meeste landen in het westelijk bondgenootschap ook tot leidraad dienden, naast Amerikaanse wijzigingen bleven ook hardnekkige verschillen met en tussen bondgenoten voorkomen. Zulke verschillen suggereren plaatsgebonden veiligheidsperspectieven (geopolitieke imperatieven) of de invloed van uiteenlopende historische nationale ervaringen. De Duitse Ostpolitik bijvoorbeeld, stuitte in de VS op weerzin. Toen generaal Jaruzelski in 1981 als reactie op demonstraties onder het vaandel van Solidarnosc de staat van beleg in Polen uitriep, reageerde de toenmalige bondskanselier Helmut Schmidt, op bezoek in de DDR, in een 'gemeenschappelijke' verklaring met zijn collega Honecker. De tekst kon als een zeer milde veroordeling van de Poolse leiders maar ook van de arbeiders worden uitgelegd. In de Verenigde Staten was de reactie heel wat feller en eenzijdiger. Er werd een TV-show georganiseerd om 'het Poolse volk' te steunen, iets dat aan de Duitse bondskanselier weer het woord 'hysterie' ontlokte. De Amerikanen moesten niets hebben van een Westduitse 'Ostpolitik' die er op was gericht om het vertrouwen van de Oost-Europese leiders te winnen, waarbij men een lage prioriteit verleende aan een offensief tegen de algemene situatie van de mensenrechten in Oost-Europa (Ash 1993, 367).

Voor wat het beleid jegens het Oostblok betreft, was er dus een verschil in geopolitieke code tussen de VS en Duitsland. Maar als we deze houdingen in hun

geografische context bezien moet ons ook de overeenkomst in buitenlandse politiek tussen beide landen treffen. Vervang Oost-Europa door Latijns Amerika en we vinden in Duitsland en de VS precies dezelfde milde reactie op de schending van mensenrechten in de 'achtertuin'. Toen in 1984 in El Salvador enkele Amerikaanse nonnen werden verkracht en vermoord door leden van geheime veiligheidstroepen werd dat in Amerikaanse kranten afgeschilderd als iets dat voor een belangrijk deel hun eigen schuld was: hadden ze zich maar niet met politiek in moeten laten. In hetzelfde jaar werd de Poolse priester Popieluszko vermoord, de verdenking ging eveneens uit naar de geheime staatspolitie. Zoals een inhoudsanalyse van Amerikaanse kranten door Herman en Chomsky aantoonde, bestond er een wereld van verschil in de manier waarop beide gevallen van staatsterreur werden beschreven. De verontwaardiging over de moord op Popieluszko kende geen grenzen in de VS (Herman & Chomsky 1988). Hetzelfde gold in Duitsland (en Nederland) voor de situatie in Midden- en Zuid-Amerika. Herbert Wehner (minister voor intra-Duitse betrekkingen in de Bondsrepubliek) reisde in 1982 naar Polen voor een hartelijke ontmoeting met Jaruzelski, terwijl hij tegelijkertijd in het parlement een oproep liet rondgaan voor steun aan de Boliviaanse oppositie in de Bondsrepubliek (Ash 1993, 290). Geografie lijkt hier dus een belangrijke sleutel te bieden tot het verklaren van geopolitieke codes.

Wat deze geschiedenissen tevens suggereren, is het bestaan van een min of meer collectieve nationale visie op gebeurtenissen in het buitenland. De gehanteerde geopolitieke codes zijn niet het exclusieve domein van cynische of pragmatische staatsleiders – iets dat het woord geopolitiek nogal eens suggereert – maar ze lijken een soort weerklank te vinden bij een breder publiek, tenminste als we de media even zo mogen interpreteren. Voor het fenomeen van nationale eensgezindheid rond het buitenlandse beleid bestaan verschillende interpretaties, waaraan ik in het onderstaande de etiketten geopolitiek imperatief, volgzaamheid, nationale identiteit en nationale reflex zal verbinden.

In de eerste plaats kan eenstemmigheid tussen elite en publiek verklaard worden uit het feit dat de geografische positie van een land – waaronder begrepen de beschikbaarheid van bestaans- en hulpbronnen – een voor alle ingezetenen evidente veiligheidsstrategie

oproept (*geopolitiek imperatief*). Deze interpretatie baseert zich op het realistische paradigma in de theorie van de internationale relaties en op de veronderstelling dat de strategische en economische vereisten van een land in brede kring gekend kunnen worden.

Een andere verklaring voor de consensus over de buitenlandse politiek is dat het publiek bij internationale kwesties in het algemeen nogal *volgzaam* is, c.q. zich laat manipuleren. Enerzijds komt dat door een natuurlijke neiging om de nationale gelederen te sluiten bij supra-nationale tegenstellingen. Anderzijds wordt volgzaamheid bij het publiek ook simpelweg verklaard uit gebrek aan belangstelling. Buitenlandse kwesties spelen bij verkiezingen zelden een opvallende rol en vullen gemiddeld voor hooguit 10 % de dagelijkse nieuwsruimte in kranten (Verheij 1988).

In de derde plaats is het mogelijk om buitenlands beleid te zien als iets dat juist voortvloeit uit een collectieve constructie, die publieke opinie en de wereld van de buitenlandse politiek met elkaar verbindt. Deze opvatting wordt onderbouwd door de veronderstelling dat buitenlands beleid een demonstratieve functie heeft waarmee regeringen publieke steun proberen te verwerven (binnenlandse conflicten wijken voor oorlog, zoals stress wijkt voor pijn). De meest extreme variant is die van de Amerikaan Campbell die het buitenlandse beleid van de VS heeft beschreven als een middel dat vrijwel volledig in dienst staat van de constructie en handhaving van de nationale eenheid en *identiteit*. De Koude Oorlog zou niets te maken hebben gehad met territoriale bedreigingen van de VS door de Sovjet-Unie maar met een dreigende nationale identiteitscrisis in de VS na de oorlog (Campbell 1992).

Een vierde – door deze auteur geprefereerd – perspectief is dat regeringen c.q. nationale vertegenwoordigers evenzeer als het publiek, onderworpen zijn aan een mechanisme dat het wereldgebeuren 'vertekt' onder invloed van de structuur van de binnenlandse samenleving en nationale 'piekervaringen' die soms ver in het verleden wortelen (Dijkink 1996). Het is een nationale vocabulaire (discours) waarmee net die morele accenten of die suggesties van logica worden aangebracht die de gebeurtenissen binnen het nationale kader begrijpelijk en besluiten aanvaardbaar maken (Thornborrow 1993). Natuurlijk hoeft de verpakking voor thuis niet te betekenen dat diplomaten of externe vertegenwoordigers geen

subtiele redeneringen volgen die meer recht doen aan de internationale 'realiteit'. Maar zoals de besluitvorming rond Srebrenica of de gebeurtenissen in de aanloop tot het Verdrag van Maastricht hebben getoond, bestaat er ook onder Nederlandse beleidsmakers en beleidsuitvoerders iets wat men een gebrek aan geopolitiek realisme zou kunnen noemen of, als men die term prefereert, gebrek aan affiniteit met 'high politics' (Baun 1995). Deze verkeerde inschatting van de elders bestaande behoeften aan souvereiniteit of machtsevenwicht is interpreteerbaar als een typische *nationale reflex* die breed geworteld is in het Nederlandse waarden en verwachtingenpatroon zoals het anti-elitaire karakter van de maatschappelijke idealen en verhoudingen.

De kwalificatie 'consensus' veronderstelt de mogelijkheid van divergentie, bijvoorbeeld tussen geopolitieke codes van ministers of diplomaten en geopolitieke codes die berusten op in de (nationale) samenleving verankerde opvattingen van de wereld (collectieve representaties). Van de eerste verwacht men doorgaans pragmatisme, het gebruik van geheime of complexe informatie en voortdurende aanpassingen op grond van die informatie. Collectieve representaties zouden daarentegen beladen zijn met historische ervaringen, idealisme en nationale stereotypen. Dat zo'n onderscheid niet puur theoretisch is, blijkt uit het feit dat publieke normen soms ondubbelzinnig botsen met de daden van de staat. Het Britse Foreign Office kampte in de eerste helft van de 19e eeuw met een toenemende antipathie van het publiek jegens Rusland (Gleason 1950) en in de Tweede Wereldoorlog met een al even ongewenst geachte sympathie voor de Sovjet-Unie (Bell 1990). De Indiase vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties die in eerste instantie vol begrip had gereageerd op de Russische invasie in Afghanistan (1979), zag zich door een storm van nationale verontwaardiging gedwongen om een nieuwe en kritische verklaring af te leggen (Kapur 1994). Het zogenaamde Vietnamsyndroom – de angst bij het publiek voor militaire interventies in het buitenland sinds de Vietnam oorlog – is door Noam Chomsky gedefinieerd als 'technische term voor het falen van het Amerikaanse indoctrinatiesysteem' (Chomsky 1991). In al deze gevallen botste een strategisch, op nationaal belang geënt denken met een dieper verankerd gevoel over hoe de wereld in elkaar hoort te zitten bij het publiek (c.q. de opinie-

leiders). Of men het verschil tussen de buitenlandse zakenelite en het publiek daarbij altijd kan vangen onder de etiketten pragmatisch versus idealistisch, valt echter te betwijfelen. In de controverse rond Vietnam zou men misschien eerder het publiek pragmatisch willen noemen of een strijd in kunnen zien tussen twee Amerikaanse tradities: een isolationistische die door het publiek en de media werd opgepakt, en een idealistische traditie (de strijd tegen het kwaad) die de presidenten in zijn ban hield (Wittkopf 1990).

Hoezeer men ook kan instemmen met de gedachte dat de geopolitieke codes van een regering of ministerie van Buitenlandse Zaken genuanceerder en minder emotioneel geladen zijn dan die van het publiek, ook buitenlands beleid vereist dat de betekenis van de eigen staat in de wereld geïnterpreteerd wordt en daarbij gaat het niet simpelweg om een koele calculatie. De traditionele Geopolitiek pretendeert inderdaad dat er een geheel van objectieve – en vooral amorele – regels bestaat waarop het buitenlandse beleid geschoeid zou kunnen zijn. Die regels zouden voor een belangrijk deel afgeleid kunnen worden uit de geografische positie van een land, dat wil zeggen de ligging ten aanzien van andere politieke machten, de transportlijnen naar belangrijke hulpbronnen, de verdeling van de bevolking over het territorium en ten opzichte van de buitenwereld, etc. Soms impliceert de introductie van het woord 'geopolitiek' zoals onder Kissinger's bewind en adviseurschap in de VS vooral een missionaire activiteit, een poging om de buitenlandse politiek van nationalistische en moralistische illusies en mythen te ontdoen.² Maar de ironie wil dat juist in landen en situaties waar men begon om Geopolitiek met een grote G te schrijven (zoals Duitsland, Frankrijk en Argentinië), men vaak eindigde met een buitenlandse politiek die in niet geringe mate door nationalistische impulsen en verblinding werd getekend. Juist de amorele opvattingen over Lebensraum van de Duitse geopolitici uit het begin van de eeuw, legden de basis voor een regime dat zijn eigen grenzen niet kende en daaraan ten onder ging. De studie van collectieve representaties is dus nuttig om de geopolitiek van elites te begrijpen, zoals ook de vertegenwoordigers van de 'critical geopolitics' benadrukken (Ó Tuathail 1996). De vraagstelling achter de studie van collectieve geopolitieke representaties is dan ook tweeledig: hoe verhouden de buitenlandse politieke opvattingen van een bestuurlijke elite zich tot het

wereldbeeld in bredere lagen van de samenleving; en welke plaatsgebonden ervaringen zijn verantwoordelijk voor het ontstaan van wereldbeelden die op de een of andere manier het buitenlandse beleid motiveren?

2. Elite- en massa-aspecten van geopolitieke representaties

Het lijkt geen twijfel dat de Duitse Geopolitik van voor de Tweede Wereldoorlog (Bakker 1967) of, om een recenter voorbeeld te noemen, de scenario's over een bedreiging vanuit de Atlantische Oceaan die de Argentijnse generaals in de jaren zeventig bedachten (Dodds 1994), voornamelijk in de geestelijke bagage van een elite te vinden waren. De veronderstellingen over Mitteleuropa als politiek en economisch blok (naast Oost-Azië en Amerika) die in Duitsland sinds het eind van de 19e eeuw circuleerden, wortelden niet in volkswijsheid, maar het was aan de andere kant geen toeval dat zulke ideeën ontstonden in een land dat massaal twijfelde aan de vanzelfsprekendheid van de nationale grenzen. Die twijfel berustte op de omstandigheid dat de Duitse staat jong was en veel Duitssprekenden buitensloot, en na de Eerste Wereldoorlog natuurlijk op frustraties over het 'dictaat van Versailles'. De denkbeelden over de bedreigingen van Argentinië door de sovjetzeemacht waren bedoeld om de strijd tegen de 'binnenlandse vijand' en daarmee de militaire dictatuur te legitimeren, en om Argentinië's rol in de wereld (als bewaker van Antarctica) en haar betekenis voor de Noord-Atlantische tegenstellingen te onderstrepen. Maar deze mislukte poging om zich in het middelpunt van het wereldgebeuren (en van de Amerikaanse aandacht) te projecteren, sloot niet echt aan bij overheersende nationale sentimenten zoals de Perons die beter wisten te bespeken met ideeën over een Derde Weg en een latent anti-Amerikanisme.

Discrepancies tussen de opvattingen van een elite en algemene denkbeelden, vallen misschien eerder te verwachten bij systemen die naar letter of geest ondemocratisch zijn, dan bij moderne liberale staten. Toch kennen we ook in ons eigen werelddeel het verschijnsel dat een elite bouwt aan een Europees huis, terwijl de identificatie met Europa op nationaal niveau vaak zwak ontwikkeld is. Een democratische crisis of revolutie rond de eliteconceptie van de EU is in de nabije toekomst zeer wel denkbaar. In Nederland

heeft zich de afgelopen jaren al een eerste reactie afgetekend toen opinieleiders van politiek links tot rechts het begrip nationaal belang (en nationale identiteit) plotseling gingen benadrukken.

Een soortgelijke spanning is te constateren in het huidige Rusland, hoewel het gevaarlijk is om hier te generaliseren over 'collectieve' representaties. De hervormingsgezinde elite en president Jeltsin baseren zich in ieder geval op een model waarin Rusland zijn kracht put uit economische groei, wat impliceert dat politieke confrontaties met het Westen zoveel mogelijk vermeden dienen te worden. In brede kring binnen Rusland leven echter ook heel andere gedachten. Hierin is de nationalistische inspiratie en de scepsis jegens het westen veel sterker. De kracht van deze oppositie schuilt in het feit dat ze zowel ex-communisten als anti-communisten binnen een ideologie over de eenheid van (Groot) Rusland weet te vangen (Kerr 1995).

Wanneer de elite er niet in slaagt om hetzij de publieke opinie te beïnvloeden, hetzij de publieke representaties in een eigen articulering van het wereldgebeuren te verwerken, ligt een crisis en/of machtswisseling in het verschiet. De vraag is of geopolitieke codes en representaties daarin een eigensoortige rol spelen, en welke ruimte ze bieden voor aanpassing.

Finland levert een van de meest uitgesproken voorbeelden van een geschiedenis, waarin publiek en politieke leiders meer dan eens geconfronteerd zijn met ingrijpende wijzigingen van de geopolitieke orde. In de periode dat Finland deel uitmaakte van het Russische Rijk (1809-1917) groeide er geleidelijk wel een scherper bewustzijn van de eigen nationale identiteit, maar dit impliceerde geen anti-Russisch gevoel. De overgang van een Zweedse naar een Russische overheersing aan het begin van de 19e eeuw betekende eigenlijk niet meer dan een verandering van monarch. Pas aan het eind van de negentiende eeuw, tijdens de periode waarin het tsaristische bewind begon te wankelen en overging tot een botte russificatiepolitiek, verscheen zo iets als een verzetsliteratuur met een anti-Russische lading. Een echte haat jegens de Russen ontstond echter pas na de onafhankelijkheid. Dit kan ten dele verklaard worden uit de steun van de bolsjewieken voor de 'Roden' in de Finse burgeroorlog (1918, ca. 31.000 slachtoffers), en ten dele uit het feit dat er nu een grens was die aanknopingspunt vormde voor het

concretiseren van gevoelens over het eigene en het vreemde (Paasi 1995).

De aard van de partijen in de burgeroorlog wijst er wel op dat een belangrijk 'links' element van de Finse bevolking (naar schatting 40%), positief moet hebben gestaan tegenover het sovjetbewind. Maar tussen de oorlogen vond een socialisatieproces plaats waarin een breed scala van argumenten – godsdienst, etnische afkomst, strategische imperatieven – voldoende werkzaam bleek om het collectieve beeld op te roepen van de Russen als erfvijand van de Finnen. Dat een externe bedreiging of uitdaging helpt om nationale tweedracht en rancune te overstijgen is in de geschiedenis vaker vertoond. De beschikbare informatie wijst in ieder geval op een toenemend anti-Russische houding van de Finnen tussen de beide wereldoorlogen.

De gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog zouden deze collectieve representaties zwaar op de proef stellen. Reeds tijdens de oorlog had de latere president Urho Kekkonen, wiens denken lange tijd op anti-Russische en Groot-Finse leest geschoeid was geweest, geponeerd dat het niet in het nationale belang van Finland was om in een anti-Russische houding te volharden (Kekkonen 1943/1973). Dit was het begin van de in de jaren zeventig zo veelbesproken en beruchte 'Finlandisering'. Kekkonen beriep zich op de vreedzame attitude die in Finland tijdens de negentiende eeuw jegens Rusland had bestaan. De basisgedachte van de buitenlandse politiek na de oorlog werd dat 'de Finnen ook niets aan de geografie kunnen doen' (Paasi 1995, 117). Daarmee was het diepgewortelde wantrouwen jegens de Russen niet onmiddellijk weggenomen, maar de geopolitieke realiteit leidde tot een opmerkelijke vorm van zelfcensuur en retoriek bij de politieke elite en de massamedia. Territoriale aanspraken op de in 1944 verloren gegane Kareliëse gebieden in de aangrenzende Sovjet-Unie waren taboe al konden toespelingen erop niet geheel worden onderdrukt. Het algehele beeld is dat van een publieke opinie die zich 'politiek correct' ging uiten, waarin de Russen als wezenlijk anders en vreemd beschouwd bleven worden, maar waarin zich onder de druk van de omstandigheden wel geleidelijk een meer kosmopolitische visie ontwikkelde die neutraliteit als iets vooruitstrevends omarmde.

De Finse ontwikkelingen demonstreren de plooibaarheid van collectieve representaties en de consen-

sus bij elite en publiek om de geopolitieke tekenen des tijds op overeenkomstige manier te verstaan. Aan de elite valt de taak toe om de geopolitieke realiteit een articulering te geven die werkbaar is, en waarin tevens het nationale gevoel van eigenwaarde recht wordt gedaan (in sociaal-economisch opzicht bleef de identiteit westers; politieke neutraliteit werd vertaald in termen van een bijzondere rol jegens de Derde Wereld etc.), maar de randvoorwaarden worden toch bepaald door een dieper verankerd begrip van de wereld bij het publiek. In de moderne samenleving blijken dat geen onwrikbare ideeën te zijn waarop informatie geen vat heeft. Zelfs kan worden geconstateerd dat de publieke verwerking van informatie soms zijn eigen grillige weg gaat. De Engelse ambassadeur in de VS in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog, Lord Inverchapel, meldde in 1946 dat de woede over de opstelling van de Sovjet-Unie zich niet het eerst had gemanifesteerd bij de Amerikaanse leiders maar bij de gewone mensen '...(who) derive their views on events abroad, by a sort of intellectual osmosis from the headlines and their favourite wireless commentator' (Boyle 1979). De Koude Oorlog zou op die manier zijn ontstaan in de publieke opinie. Men kan zijn twijfels hebben over de interpretatie van een diplomaat die zijn behoefte aan een ander buitenlands beleid in zijn gastland graag democratisch gelegitimeerd ziet, maar de observaties van Inverchapel zijn niet bij voorbaat onjuist en ze passen bij andere feiten over een botsing tussen publieke- en elitepercepties.

Volkswoede tegen een buitenlandse macht staat overigens meestal juist *niet* in het teken van een tegenstelling tussen elite en politiek, althans niet wat het buitenlands beleid betreft. De collectieve verkettering van een buitenlandse vijand waarbij uitroeiing eigenlijk het stille doel vormt, is sinds de vorige eeuw getypeerd als 'jingoïsm'³. De oorlog tegen de boeren in Zuid-Afrika vormde aan het eind van de 19e eeuw de aansporing tot een voor een beschaafde natie extreem jingoïsme. Journalisten die ook maar enigszins het standpunt van de tegenstander voor het voetlicht brachten, werden ontslagen en toen duidelijk werd dat de Boeren niet konden winnen, uitte zich de hoop dat ze zich niet zouden overgeven voordat zoveel mogelijk van hen waren afgeslacht (Hobson 1901). Jingoïsme wordt ingegeven door het soort superioriteitsgevoelens dat zo'n nationaal bindende functie vervulde bij koloniale mogendheden. Vooral

waar klassen in binnenlandse verhoudingen gekwetst werden door uitsluiting en minachting van de zijde van een hogere klasse, zoals in Engeland, vormde het idee van inferieure beschavingen buiten de eigen natie een welkome uitlaatklep.

Sommige situaties lijken zich gemakkelijker te lenen voor het ontwikkelen van geopolitieke voorstellingen die geen draagvlak in het eigen land hebben dan andere. Het ontbreken van democratie is een voor de hand liggende conditie maar de afstand tot of de ongrijpbaarheid van een gepostuleerde vijand speelt ook een rol. Globale machtsstrategieën onttrekken zich aan de publieke waarneming maar ze kunnen ook leiden tot besluiten die gemakkelijk botsen met waarden die op de lokale geschiedenis zijn gebaseerd. De ongrijpbaarheid van het communisme als vijand tijdens de Koude Oorlog hielp mee om de angst voor Rusland bij het Amerikaanse publiek te bestendigen. Maar dankzij de door de eigen koloniale ervaring ingegeven afkeer van imperialisme verzette het Indiase 'publiek' zich tegen de nationale Realpolitik ten aanzien van de Russische inval in Afghanistan. Waar de bedreiging meer direct de vitale belangen van de eigen staat betreft, zoals in het Finse geval, is een afstemming van de voorstelling van elite en publiek mogelijk, zelfs als die een scherpe wending inhoudt.

In het algemeen groeien geopolitieke voorstellingen langzaam uit een som van feiten en gebeurtenissen in de wereld, die zich op de een of andere manier tot een zinvolle configuratie laten omvormen: de Koude Oorlog, de islamitische bedreiging van Europa, de 'clash of civilizations', het Amerikaanse imperialisme, Engeland als het Hong-Kong van Europa, Nederland als poort van Europa, etc. Elite en publiek vormen hierin vaker deel van hetzelfde proces, dan dat één kant (doorgaans de elite) iets simpelweg zou afdwingen of manipuleren. Het is de structuur van de samenleving of een dominante historische gebeurtenis die logica schept in deze feiten.

3. Geopolitieke representaties: een onderzoeksprogramma in de Nederlandse context

Het onderwerp geopolitieke representaties kan men desgewenst zien als categorie binnen het studieveld van de 'foreign policy belief systems' of de politieke

psychologie (framing, cognitive maps, etc.). Dat deze categorie gebaseerd is op de rol van territorialiteit in de betreffende voorstellingen van de wereld is misschien evident, maar daarom nog geen voldoende argument voor aparte aandacht. Een verbijzondering is pas wetenschappelijk gerechtvaardigd als we ook een specifieke dynamiek aantreffen op dat terrein. Argumenten daarvoor zouden we onder andere kunnen ontleenen aan het feit dat het onderwerp 'geopolitieke representaties', meer dan andere studies op het gebied van 'belief systems', in het buitenlandse beleid een behoefte oproept om publieke en elite-concepties met elkaar te verbinden. De reden is dat een territoriale visie zozeer verweven is met wat in het onderwijs (aardrijkskunde, geschiedenis) wordt overgedragen en zozeer geconditioneerd wordt door de basale ervaringen van het alledaagse bestaan, dat ze nauwelijks bijzondere scholing of propaganda vereist om te kunnen ontstaan. Een geopolitieke representatie is de neerslag van veelvormige ervaringen van non-verbale, semi-verbale (iconografische) en verbale aard. Ze kan vaak getypeerd worden op een manier die voor 'omgevingsdeterminisme' doet vrezen. Maar wie zou willen ontkennen dat de Britse gevoelens ten aanzien van Europa dikwijls appelleren aan iets wat men als 'eilandisolement' kan omschrijven? (De grondslag ervan is echter niet alleen gelegd door de geografie van het Verenigd Koninkrijk, maar minstens zozeer door de dominante invloed van het Britse Empire op de ervaring van de wereld). Andere basale modellen van geopolitieke representaties vindt men in het onderscheid tussen een meer topologische, op knooppunten gebaseerde, opvatting van veiligheidssystemen en meer territoriaal-contiguë (bodemgerichte) opvattingen. In de op zeevaart en koloniale geschiedenis gebaseerde staten zoals Engeland en Nederland zou meer affiniteit bestaan met het eerste perspectief dan in een sterk uit territoriale consolidatie voortgekomen staat als Duitsland. Systematisch onderzoek op dit terrein ontbreekt echter.

Toenemende globalisering lijkt veel traditionele veiligheidsconcepties, die op het verdedigen van nationale grenzen zijn gebaseerd, te hebben achterhaald. De nationale verdediging is geïntegreerd in supranationale militaire organisaties en economische zorgen winnen het dikwijls van de angst voor een buitenlandse vijand. De Nederlandse context lijkt bij-

zonder gunstig voor het ontstaan van geopolitieke representaties die overweg kunnen met deze nieuwe transnationale orde. De ligging aan de belangrijkste Europese as van transport en verstedelijking, de secularisering die het gevolg was van de ontzuiling, en een zekere traditie van staatsonafhankelijk en op zeevaart gebaseerd handelskapitalisme, hebben in Nederland een predispositie geschapen voor een internationalisme en consensusbeleid waaraan misschien zelfs de Duitse bezetting nog het zijne heeft bijgedragen door een dreigende trend in de richting van provincialisme te keren. Anders dan in Frankrijk heeft de oorlog in Nederland niet geleid tot een geobsedeerdheid met Duitsland als vijand en Amerika als overwinnaar. De nieuwe wereldorde na 1945 is vrij gemakkelijk aanvaard, evenals de internationale verplichtingen in het kader van de Europese Gemeenschap.

De vraag is of deze configuratie nu een gelukkige omstandigheid is die ervoor gezorgd heeft dat Nederland zich in de kopgroep van de postmoderne transformatie heeft gemanoevreerd, waardoor de Nederlandse visie op internationale machtsdeling en samenwerking in de nabije toekomst gemeengoed gaat worden.⁴ Of moeten we juist stellen dat de 'postmoderne' attitudes in Nederland alleen maar wijzen op een eigen soort blikvernaauwing die alternatieve scenario's van orde en wanorde in de wereld maskeert. Voor het eerste pleiten de hoge scores van Nederland op indicatoren van postmaterialisme (Inglehart 1995), de lage scores op nationale trots en de recente buitenlandse bewondering voor het Nederlandse model. Voor het tweede pleit de onhandigheid van Nederland bij conflicten in het buitenland, inclusief de democratische verloedering van de voormalige overzeese rijkssdelen. De afwezigheid van een confrontatie met een externe macht die op genocide uit is, of van een ernstige nationale bestaanscrisis (zoals de Ierse Famine in het midden van de 19e eeuw), heeft een situatie geschapen waarin de gemiddelde burger en politicus nauwelijks in staat lijkt zich een voorstelling te maken van de existentiële angst die elders een drijfveer is in de buitenlandse politiek of de binnenlandse strijd.

Binnen Europa is de discussie over veiligheid voorlopig vooral een kwestie van waar de grenzen van een verenigd Europa precies getrokken moeten worden en welke associaties moeten worden aangegaan met gebieden die daarachter in het verschiet komen. In dit

soort discussies zijn de gezichtspunten van diverse lidstaten duidelijk geografisch en historisch bepaald. In Nederland heerst niet die angst voor een vanuit het Oosten oprukkende politieke instabiliteit en maatschappelijke desorganisatie die voor de Duitsers aanleiding is om EU-steun en -beleid in oostwaartse richting ('ein riesiges Erdbebengebiet') te mobiliseren. Evenmin heeft de Nederlandse politieke wereld veel affiniteit met de door de Franse 'intellectual of statecraft' Alain Joxe uitgesproken gedachte dat 'zoals Latijns Amerika in Florida begint, Afrika in Calais begint' (Keiger 1995). Let wel: niet Marseille maar Calais, kennelijk moet Afrika dichterbij de andere EU-partners (met name dus Engeland en de Benelux) gebracht worden!⁵ In Nederland heeft echter wel, mede na een soort omslag in de heersende mening bij partij-ideologen en enkele opinieleiders in de journalistiek, een zekere herwaardering van het begrip nationaal belang plaatsgevonden. De Herijdingsnota (1995) kan men daar ook als een product van zien.

Het gaat erom in deze verschillende accenten in de discussie over het Europese buitenlandse beleid niet alleen een poging te zien van diverse landen om het eigen nationale belang te laten prevaleren in een verenigd Europa (geopolitieke imperatief), maar ook het bestaan van historisch en maatschappelijk bepaalde perspectieven op veiligheid die voor Europa als geheel relevant kunnen zijn (diversiteit aan geopolitieke reflexen). Heeft de traditie van zeevaart en handel in Nederland (evenals in Engeland) een vorm van (impliciet) geopolitiek denken geïntroduceerd, waarin knooppunten (steden, landen) en hun relaties meer benadrukt worden dan territoriale consolidatie (zoals in Duitsland)? Anders dan Frankrijk is het denken in Nederland eerder op inclusiviteit dan op exclusiviteit (het vormen van een eigen machtssfeer, in de Duitse geopolitiek: 'pan-regio') gericht. De verankering van geopolitieke codes in zulke 'reflexen' maakt het moeilijk om in Europa het soort politieke consensus te bereiken dat vanuit een Nederlandse optiek realiseerbaar zou moeten zijn.

Een onderzoeksprogramma dat van enige betekenis zou zijn voor het buitenlandse beleid, moet duidelijk meer omvatten dan het traditionele thema van de nationale stereotypen dat zich in dit kader vaak aandient. Evenmin zijn studies naar verschillen in identificatie met Europa zaligmakend. De uitkomsten van dergelijk opinieonderzoek zijn tezeer afhankelijk van

stemmingen en momentane gebeurtenissen. Veel wezenlijker is het om een antwoord te vinden op de vraag naar de duurzame 'zin' die elke nationale samenleving in het wereldgebeuren ontwaart, en welke mogelijkheden tot consensus en conflict dat biedt in Europa. Het institutionele en intellectuele draagvlak voor een discussie hierover is in Nederland zwak ontwikkeld, met alle gevolgen voor de Nederlandse buitenlandse politiek van dien.

Noten

1. De term *code* was al eerder toegepast op dit onderwerp door Nathan Leites (1951) in enkele studies over de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie. A.L. George omschrijft de betekenis van *operational code* zoals gehanteerd door Leites als 'a set of general beliefs about fundamental issues of history and central questions of politics as these bear, in turn, on the problem of action' (George 1969, 191).

2. Kissinger meende dat debacles als de Vietnamoorlog voortkwamen uit een teveel aan idealisme, pragmatisme en legalisme binnen de Amerikaanse beleidstraditie en een tekort aan geopolitiek denken (Kissinger 1979).

3. Afgeleid van de krachtterm 'by Jingo' die voorkomt in een 19e eeuwse Engels chauvinistisch lied waarin de wens van de Engelsen om Constantinopel (de Turken) tegen de Russen te verdedigen wordt uitgesproken. 'We don't want to fight, / But, by Jingo, if we do, / We've got the men, / We've got the ships, / We've got the money too / ...'.

4. Dit analoog aan de Europese ontwikkelingen sinds Katzenstein zijn these poneerde over kleine landen (1985). Katzenstein stelde dat kleine landen (zoals Nederland, België, Oostenrijk) via consensus en corporatieve mechanismen flexibeler op veranderingen in de wereldmarktsituatie inspelen dan grotere, omdat hun economieën meer afhankelijk zijn van internationale handel en minder op de stabiliserende werking van een binnenlandse markt kunnen rekenen. Door de globalisering van de economie ziet men echter dat grotere Europese landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland in dat opzicht meer gaan lijken op de kleine waardoor ook de binnenlandse politieke cultuur van de grote landen meer op die van de kleine landen (bijvoorbeeld in corporatistisch opzicht) zou gaan lijken.

5. Of de associatie met Afrika ook diepe sentimenten raakt bij de gemiddelde Fransman mag betwijfeld worden. Deze was altijd meer geïnteresseerd in het behoud van de Franse 'grandeur' dan in associatie met een gebied in de Derde Wereld. En zelfs grandeur verbleekt als streven bij de huidige economische problemen.

Literatuur

- Ash, T.G., 1993, *In Europe's name: Germany and the divided continent*. New York.
Bakker, G., 1967, *Duitse geopolitiek 1919-1945; een imperialistische ideologie*. Assen.

- Bell, P.M.H., *John Bull & the bear. British public opinion, foreign policy and the Soviet threat 1941-1945*. London.
Baun, M.J., 1995, 'The Maastricht treaty as high politics: Germany, France and European integration'. *Political Science Quarterly*, 110:605-24.
Boyle, P.G., 1979, 'The British foreign office view of Soviet-American relations, 1945-46'. *Diplomatic History*, 3:307-20.
Chomsky, N., 1991, 'Visions of righteousness'. In: Rowe, J.C. en R. Berg (eds.), *The Vietnam war and American culture*. New York.
Dodds, K.J., 1994, 'Creating a strategic crisis out of a communist drama? Argentine and South-African geo-graphs of the South Atlantic'. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 56:33-54.
Dijkink, G., 1996, *National identity and geopolitical visions. Maps of pride and pain*. London.
Gaddis, J.L., 1982, *Strategies of containment. A critical appraisal of postwar American national security policy*. New York.
George, A.L., 1996, 'The "operational code": a neglected approach to the study of political leaders and decision-making'. *International Studies Quarterly*, 13:190-222.
Gleason, J.H., 1950, *The genesis of Russophobia in Great Britain. A study of the interaction of policy and opinion*. Cambridge.
Herman, E.S., en Chomsky, N., 1988, *Manufacturing consent. The political economy of the mass media*. New York.
Hobson, J.A., 1901, *The psychology of jingoism*. London.
Inglehart, R., 1995, 'Changing values, economic development and political change'. *International Social Science Journal*, 145:379-403.
Kapur, H., 1994, *India's foreign policy 1947-1992. Shadows and substance*. New Delhi.
Katzenstein, P., 1985, *Small states in world markets. Industrial policy in Europe*. Ithaca.
Keiger, J.F.V., 1995, 'France and international relations in the post-Cold War era: some lessons of the past'. *Modern & Contemporary France*, 3:263-74.
Kekkonen, U., 1943/1973, 'Good neighbourliness with the "hereditary enemy"'. In: Vilkkuna, T. (ed.), *Neutrality: The Finnish position. Speeches by Dr Urho Kekkonen*. London.
Kerr, D., 1995, 'The new Eurasianism: the rise of geopolitics in Russia's foreign policy'. *Europe-Asia Studies*, 47:977-88.
Ó Tuathail, G., 1996, *Critical geopolitics*. New York.
Paasi, A., 1995, *Territories, boundaries and consciousness: The changing geographies of the Finnish-Russian border*. Chichester.
Thornborrow, J., 1993, 'Metaphors of security: a comparison of representation in defence discourse in post-cold-war France and Britain'. *Discourse & Society*, 4:99-119.
Verheij, R., 1988, *De invloed van buitenlandse politiek op buitenlands nieuws. Een vergelijking van het Amerikaanse beeld in Nederland en Zweden*. Amsterdam (doct. scriptie UvA).
Wittkopf, E.R., 1990, *Faces of internationalism. Public opinion and American foreign policy*. Durham.